

УДК 001 (091)

«Вісник природознавства» Харківського наукового товариства та його внесок у розвиток природничих наук у 1920-ті роки / В. В. Кушлакова // Вісник НТУ «ХП». Серія: Історія науки і техніки. – Х. : НТУ «ХП», 2013. – № 10 (984). – С. 74–81. – Бібліогр.: 15 назв.

Исследована деятельность издательского органа секции естествознания Харьковского Научного Общества (ХНО) журнала «Вестник естествознания». Проанализировано его влияние на развитие естествознания в Украине в 20-е годы XX ст. Определен вклад журнала «Вестник естествознания» в развитие естественных наук в нашей стране в исследуемый период.

Ключевые слова: естествознание, «Вестник естествознания», издательская деятельность, Харьковское Научное Общество, секция естествознания.

The activity of journal «Visnyk Pryrodoznavstva» which was the body of Natural science section of Kharkov Scientific Society is researched. Its influence on the natural science progress in Ukraine in the 20's of the XX-th is analyzed. The contribution of journal «Visnyk Pryrodoznavstva» to the development of various natural sciences in our country in the above-considered period is defined.

Keywords: Natural science, «Visnyk Pryrodoznavstva», publishing activity, Kharkiv Science Society, Natural science section.

УДК 377.3 (001)

Н. М. КУШЛАКОВА канд. іст. наук, зав. кафедрою фундаментальної підготовки, Західнодонбаський інститут МАУП, Павлоград

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА В СИСТЕМІ РОБІТНИЧОЇ ОСВІТИ (1890-ТІ – 1916 РР.): ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

Досліджено просвітницьку діяльність Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ). Вивчено різноманітні форми роботи відділення щодо освіти та розповсюдження технічних знань серед робітників. З'ясовано основні напрями та результати просвітницької діяльності ХВ ІРТТ та його роль в системі робітничої освіти Півдня Росії.

Ключові слова: освіта, середні навчальні заклади, технічна освіта, школи для робітників, вечірні курси.

Вступ. Кінець XIX ст. ознаменувався для Російської імперії бурхливим розвитком науки, техніки, промисловості, торгівлі, що, в свою чергу, вимагало термінового вирішення проблеми дефіциту освічених робітників взагалі та фахівців з технічною освітою, зокрема. Промислове виробництво потребувало працівників, які мали б початкову, середню та вищу освіту. Але в першу чергу слід було вирішити питання значного покращення рівня грамотності всього населення держави.

Система освіти в Російській імперії кінця XIX – на початку XX ст. за своєю структурою була досить різноманітною: початкова освіта, нижча та середня професійно-технічна освіта, вища освіта, позашкільна та дошкільна ос-

© Н. М. Кушлакова, 2013

віта. Однією з причин такого становища було те, що народна освіта в цей період знаходилась у підпорядкуванні трьох відомств: Міністерства народної освіти (МНО), Відомства православного віросповідання та Відомства імператриці Марії. Крім того, більшу частину початкових училищ утримували за рахунок власних коштів органи земського та міського самоуправління.

Початкова освіта була представлена різноманітними школами, які мали свої статuti, програми та рівень викладання навчальних дисциплін.

Найбільш розповсюдженими залишались однокласні або двокласні сільські початкові школи, що підпорядковувались МНО з терміном навчання 3-5 років (див. табл. 1). В містах початкові школи в основному були трикласними з терміном навчання шість років. Пізніше (в 1912 р.) такі школи було реорганізовано у вищі початкові училища з 4-річним терміном навчання [15, с.106].

Таблиця 1

Розвиток шкільної мережі різноманітних відомств

Роки	Школи МНО	Школи відомства православного віросповідання	Школи інших відомств	Всього
1896	32 052	34 865	1441	68 358
1905	48 288	42 696	1517	92 501
1911	59 682	37 922	2691	100 295
1915	80 801	40 530	2414	123 745

Середня освіта була представлена такими навчальними закладами як: гімназії (чоловічі та жіночі), реальні та спархіальні училища, маріїнські навчальні заклади тощо. В системі середньої освіти центральне місце займали класичні гімназії (див. табл. 2) [15, с.109].

Таблиця 2

Середні навчальні заклади

Типи чоловічих навчальних закладів	К-ть	Типи жіночих навчальних закладів	К-ть
Класичні гімназії	177	Гімназії (міністерські)	163
Реальні училища	104	Гімназії (маріїнські)	30
Духовні семінарії	55	Інститути благородних дівиць	31
Військові навчальні заклади з загальноосвітнім курсом	34	Спархіальні училища	51
ВСЬОГО	370		275

Крім вищезгаданих типів середніх навчальних закладів значне місце в системі середньої освіти займали прогімназії (рівень навчальних програм був нижчим, ніж в гімназіях); комерційні училища (створені Міністерством фінансів Росії як особливий вид середніх навчальних закладів); технічні училища (готували техніків для виробництва); ремісничі училища (готували кваліфікованих робітників) та ін.

З початку ХХ ст. в Російській імперії спостерігається значне збільшення кількості середніх та вищих навчальних закладів, а також подальший розвиток системи жіночої освіти (до речі, по кількості жінок, що навчалися в вищих навчальних закладах, Росія займала перше місце у світі). Професійну та професійно-технічну освіту надавали в першу чергу технічні та ремісничі училища.

Особливе місце в системі освіти держави в цей період займали народні університети, які були загальнодоступними освітніми закладами незалежно від віку чи освіти будь-кого з бажаючих. Попередниками народних університетів були різноманітні курси для дорослих, наприклад, курси для робітників, які були відкриті Московським відділенням Російського технічного товариства (Пречистенські курси, 1897 р.) або Харківським відділенням ІРТТ (вечірні курси на Голубовському руднику, 1913 р.). Питання освіти були настільки актуальними, що ними опікувались не лише державні установи, а й приватні особи та громадські та громадсько-наукові організації.

Проблеми просвітництва та просвітницької діяльності різноманітних державних та громадських інституцій в різні історичні періоди привертали увагу багатьох науковців і дослідників. В сучасній історіографічній літературі можна знайти праці вітчизняних дослідників, присвячені питанням просвітництва в Україні взагалі, та окремим просвітницьким суспільно-науковим чи громадським об'єднанням [1, 4-5, 8, 16 19].

Одним з таких суспільно-наукових інституцій було й Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ), яке розпочало свою діяльність в 1880 р. й мало на меті сприяння розвитку техніки та технічної промисловості взагалі на півдні Російської імперії. На сьогодні відсутнє узагальнююче дослідження виникнення та діяльності Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства, є лише праці, в яких автори торкаються окремих фрагментів чи фактів щодо діяльності ХВ ІРТТ в цілому та просвітницької, зокрема [1, 19]. Виняток становлять хіба що роботи автора, присвячені діяльності шкіл для робітників, що були відкриті у м. Харкові Харківським відділенням ІРТТ [6, 7]. **Метою** ж нашої роботи стало висвітлення лише одного напрямку діяльності ХВ ІРТТ, а саме – просвітницької діяльності в цілому та робітничої освіти, зокрема.

Розпочинаючи свою діяльність Харківське відділення визначило мету й завдання своєї діяльності. Серед основних задач, які сприяли б досягненню поставленої мети, чільне місце займало завдання: *«Содействия к устройству технических школ»* [3]. Для чого планувалось впроваджувати в життя такі заходи просвітництва як читання публічних лекцій з технічних предметів, популяризація технічних досягнень шляхом друку та розповсюдження періодичних видань, облаштування технічних бібліотеки та музею, організація промислових виставок та участь у них тощо.

Просвітницька діяльність Харківського відділення ІРТТ носила неоднорідний характер як за своїми напрямками, так і за активністю. Виходячи з означених факторів можна виділити два періоди: 1880–1897 рр. – перший; 1898–1914 рр. – другий.

Хоча просвітницька діяльність Харківського відділення від початку була визначена як пріоритетна, все ж в першому періоді в основному носила фрагментарний характер й питання освітньої діяльності вирішувались у міру надходження. В основному це були теоретичні (обговорення актуальних освітніх проблем), а не практичні заходи. Так, в засіданнях загальних зборів членів ХВ ІРТТ були прочитані й обговорені наступні доповіді: І. Й. Фесенко *«Об организации городских профессиональных школ»* (1880 р.), В. В. Іванов *«Промысловое обучение в Харьковской губернии»* (1886 р.), М. П. Столпянский *«Элементы ремесел, как учебный предмет общеобразовательных училищ»* (1890 р.) тощо. До речі, в процесі дискусії щодо доповіді Івана Йосиповича Фесенка член товариства Ф. А. Ніценко виступив з пропозицією, *«...чтобы...общество приняло более активное участие в деле профессионального образования в районе его деятельности...»*

...в настоящее время, при весьма недостаточных средствах общества, участие ...может быть выражено лишь в составлении популярны курсов, бесед по различного рода производствам и ремеслам вообще...» [2].

В 1882 р. за пропозицією секретаря товариства І. Й. Фесенка з метою систематизації просвітницької діяльності в засіданні Ради ХВ було прийнято рішення про створення комісії з технічної та ремісничої освіти: *«...По мнению совета, деятельность комиссии должна быть на первых порах сосредоточена:*

1) На изыскании мер и средств к учреждению школ, воскресных и вечерних классов, в интересах как ограничения труда малолетних, так и в распространении между ними не только грамотности, но и разного рода технических сведений, полезных в сфере их труда» [2].

До складу Постійної комісії з технічної та ремісничої освіти виявили бажання увійти такі члени Харківського відділення як В. Н. Біркін, А. К. Сюннерберг, М. А. Чернай, Л. Я. Поляков, М. К. Яцукович, І. Й. Фесенко, М. М. Бекетов. Термін функціонування комісії був визначений в два роки. Свої основні завдання комісія з технічної та ремісничої освіти визначила наступним чином: сприяння відкриттю недільних та вечірніх

класів і шкіл, розповсюдження технічної літератури серед робітничих прошарків населення Харківської губернії, аналіз та розгляд програм і планів навчальних курсів, які впроваджено в школах грамотності та в технічних школах тощо. Як бачимо, в планах комісії з технічної освіти значне місце приділялось практичній діяльності Харківського відділення, а саме відкриттю шкіл та класів для робітників. Але створена комісія не принесла очікуваних результатів, для її ефективного функціонування ще не визріли необхідні умови. Крім того, найбільшою проблемою щодо організації та відкриття класів та шкіл для робітників було фінансування, за браком коштів Харківське відділення ІРТТ не мало змоги самостійно вирішити це питання. Хоча можновладні структури та промисловці й розуміли, що професійно-технічна освіта знаходиться в незадовільному стані, та все ж не поспішали з допомогою у вирішенні даної проблеми.

З перших років свого існування Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства розпочало активну різнопланову діяльність й дуже швидко набуло широкої популярності, тому до нього, як до експерта, з різноманітних питань неодноразово звертались державні установи різного рівня й напряду діяльності. Так, Попечитель Харківського учбового округу звернувся до ХВ ІРТТ в листопаді 1889 р. (відношення за №6295) з пропозицією дослідити й надати свої висновки щодо стану освіти в ремісничих і технічних училищах Харківської губернії: *«...Прежде чем представить г. министру Народного просвещения свое по сему предмету заключение я нахожу полезным выслушать мнения и отзывы лиц и учреждений, близко знакомых с потребностями местной промышленности, о том, в каких из местностей, входящих в район Харьковского учебного округа, было бы полезно учредить профессиональные училища – средние и низшие»* [2].

Серед важливих питань технічної освіти, які розроблялись членами Харківського відділення на увагу заслуговують також такі, як клопотання перед Міністром Народної освіти щодо відкриття в Харкові вищого технічного закладу (1882 р.); участь у з'їзді російських діячів з технічної освіти (1889 р.); участь у виставці робіт учнів технічних та промислових навчальних закладів, статутів, правил тощо (1889 р.); обговорення та аналіз програм для курсів кочегарів (1895 р.); огляд Земських ремісничих училищ проведений на прохання Губернської Земської управи (1897 р.) та ін.. Щодо останнього заходу слід також зауважити, що результати огляду училищ були представлені членами комісії Харківського відділення ІРТТ на з'їзді завідуючих цими училищами та Голів повітових земських управ, який проходив в травні 1898 р. в м. Харкові.

Другий період просвітницької діяльності ХВ ІРТТ (1898–1916 рр.) був більш активним і результативним з практичної точки зору, чому безумовно

сприяло створення при товаристві окремого відділу (а не комісії) під назвою Постійна комісія з технічної освіти (1898 р.). Як наголошувалось в Інструкції Постійної комісії: *«Задача отдела содействовать развитию технического образования в районе действия ХО ИРТО. Содействие развитию технического образования должно заключаться в устройстве курсов и школ с начальным общим и элементарным техническим образованием, в устройстве школ и курсов специальных: технических, ремесленных, рисовальных, чертежных, по разным отраслям производств, в случае надобности с учебными мастерскими...»* [2]. Як наслідок, відкривається низка шкіл для робітників Харківського відділення ІРТТ (див. табл. 3).

Таблиця 3

Школи для робітників Харківського відділення
Імператорського Російського технічного товариства (1898 – 1907 рр.)

№ п/п	Школа	Рік відкриття
1.	1-ша школа (м. Харків)	1898 р.
2.	2-га школа (м. Харків)	1903 р.
3.	3-я школа (м. Харків)	1907 р.

Перша школа розмішувалась в приміщенні залізничного училища. Пізніше, товариство відкриває 2-у школу ХВ ІРТТ при казенному винному складі, а в 1907 р. розпочинає діяльність 3-я школа ХВ ІРТТ в м. Харкові. Питання організації, відкриття, фінансування та функціонування означених шкіл досліджені, як зазначалось вище, в роботах автора [9–10].

Активізації просвітницької діяльності ХВ ІРТТ в означений період сприяли й суспільно-економічні передумови, що склалися на Півдні Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. Вирішення проблем професійної освіти набуває державного значення, питання робітничої освіти широко обговорюються в різних установах на місцевому рівні, а також на всеросійських з'їздах діячів з технічної та професійної освіти та з'їздах Гірничопромисловців Півдня Росії. Так, один з засновників Харківського відділення ІРТТ, член Ради товариства гірничий інженер М.С. Авдаков в своїй доповіді на ХХІ з'їзді Гірничопромисловців Півдня Росії наголошував: *«Развитие горной и горнозаводской промышленности вообще находится в тесной взаимосвязи со знаниями...Поэтому, где только техника и промышленность достигли определенного развития, возникает вопрос – обеспечены ли они техническими силами настолько, чтобы продвигаться вперед»* [17].

Починаючи з 1905 р. за підтримки підприємців та заводчиків Харківське відділення ІРТТ відкриває цілу низку освітніх установ. В процесі наукового дослідження віднайдено деякі основоположні документи та звіти щодо функціонування вищеназваних освітніх закладів Харківського відділення ІРТТ в означений період [9–14, 18], які свідчать про їх плідну діяльність у сфері загальної та професійної освіти не лише робітників промислових

підприємств, а й членів їх сімей – дітей та жінок. Всі матеріали на сьогодні представляють бібліографічну цінність, значна кількість яких збереглася лише в Російському державному історичному архіві та в Російській національній бібліотеці ім. Салтикова-Щедрина в Санкт-Петербурзі. Віднайдені документами дають нам змогу скласти всебічну характеристику навчальних закладів Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства. Для зручності наведемо статистичні дані у табл. 4.

Таблиця 4

Загальні відомості щодо контингенту учнів та типів навчальних закладів Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства

№ п/п	Навчальний заклад	Тип навч. закладу (кількість предметів)	Контингент		Всього
			чол. (хлоп.)	жінки (дівч.)	
1.	2-класне училище при Голубовському руднику (Катеринославська губернія), 1905р.	Ремісничє училище (8)	134	-	134
2.	Школа при Павлівській копальні Олексіївського гірничого товариства (Катеринославська губернія), 1906 р.	Початкова школа для дітей (8)	113	90	203
3.	Початкове училище при Кам'янській копальні (область Війська Донського), 1906 р.	Початкова школа для дітей (7)	93	74	167
4.	Класи для робітників при Павлівському рафінадному заводі (м. Суми), 1906 р.	Нижча школа	-	-	-
5.	Вечірні класи при професійному товаристві робітників заводів Гартмана (м. Луганськ), 1908 р.	Ремісничі курси (15)	162	22	184 (34)*
6.	Вечірні курси для робітників на Донецько-Юрїївському заводі (м. Алчевськ), 1908 р.	Ремісничі курси (-)	-	-	-
7.	Вечірні курси для робітників при 2-класному училищі на Голубовському руднику (Катеринославська губернія), 1913р.	Ремісничі курси (10)	-	-	-
	ВСЬОГО		502	186	688 (34)

* - сторонні особи, не працівники підприємства

На жаль, на сучасному етапі дослідження поки що не віднайдено повної інформації щодо діяльності всіх навчальних закладів, що залишає широке поле для подальшого наукового пошуку.

Як бачимо, ХВ ІРТТ мало розгалужену систему навчальних закладів, до складу якої входили початкові школи для робітників (чоловіків та жінок) та дітей (хлопчиків та дівчат), нижчі школи, ремісничі курси та училища, в яких поряд з загальноосвітніми дисциплінами викладались фізика, креслення, геометрія, гірнича та гірничо-заводська справа й т. ін.. Слід також звернути увагу й на широку географію навчальних закладів, які розміщувались на території всього південного регіону Російської імперії.

Щодо названих шкіл та інших навчальних установ Харківського відділення ІРТТ слід зауважити, що фінансування їх діяльності відбувалось в основному за рахунок субсидій від державних та приватних підприємств, установ та організацій, які підтримували освіту та професійну підготовку своїх працівників.

Висновки. З усього вищевикладеного очевидні наступні факти:

- Дане дослідження є першою розвідкою щодо просвітницької діяльності Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства.
- Харківське відділення ІРТТ здійснювало різнопланову активну просвітницьку діяльність на півдні Російської імперії: читання публічних лекцій, участь у виставках, організація технічної бібліотеки та технічного музею, відкриття шкіл та курсів для робітників й т. ін.
- При ХВ ІРТТ відкрито три школи для робітників в м. Харкові та цілу низку навчальних установ, про важливість і необхідність яких говорить той факт, що фінансування їх діяльності відбувалось в основному за рахунок державних субсидій та коштів заводчиків і фабрикантів, які опікувались питаннями освіти своїх робітників.
- Харківське відділення ІРТТ впроваджувало початкову, нижчу та середню професійно-технічну освіту не лише в Харкові, а й на теренах всього Півдня Російської імперії: навчальні заклади ХВ ІРТТ знаходились на території Харківської та Катеринославської губерній, а також на землях Війська Донського.
- Значення просвітницької діяльності важко переоцінити, бо за допомогою до ХВ ІРТТ (громадської установи) з питань технічної освіти звертались представники міських і державних установ різного рівня: Міністерство Народної освіти, Попечитель Харківського учбового округу, Губернська Земська управа тощо.

Список літератури: 1. Демченко Т. П. Культурно-просветительная деятельность отделений Русского технического общества на Украине в 1870-1914 годы : ил РГБ ОД 61:85-7/27 / Демченко Тамара Павловна. – Киев, 1984. – 197 с . 2. *Записки* Харьковского отделения Императорского Русского технического Общества за 1881-1914 г. – Харьков, 1881-1914. 3. *Инструкция* Постоянной комиссии по техническому образованию при ХО ИРТО // *Записки* Харьковского отделения Императорского Русского технического общества. – 1898. – Вып. 3. – С.

24-26. **4. Коломієць Т. В.** Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 р.р.) / Т. В. Коломієць. – Х. : Фірма "Консул", 1998. – 192 с. **5. Коновець О. Ф.** Просвітницький рух на Україні: XIX– перша третина XX ст. / О. Ф. Коновець. – К., 1992. – 120 с. **6. Кушлакова Н. М.** Друга й третя школи Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства для робітників: виникнення, діяльність, значення/ Н.М. Кушлакова // Наддніпрянська Україна. – Вип. 9. – 2011 – С. 160-178. **7. Кушлакова Н. М.** Перша школа Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства для робітників (1898-1914 рр.): виникнення, діяльність, значення/ Н. М. Кушлакова // Історія науки й техніки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я. Пилипчук. – 2010. – Вип. 48. – С. 113-127. **8. Нестерцова С. М.** Професійна освіта у містах Донбасу на межі XIX – XX ст.: проблема становлення та розвитку / С. М. Нестерцова, Д.О. Заярна // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 19 / Головний редактор та упорядник – З. Г. Лихолобова, д.і.н., проф. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – С. 140-151. **9. Отчет** начального училища Императорского Русского технического общества, состоящего при Каменской копи за 1908-1909 учебный год. – Харьков, 1909. – 4 с. **10. Отчет** о 2-классном училище ХО ИРТО при Голубовском руднике за 1908-1909 гг. – Харьков, 1909. – 4 с. **11. Отчет** о деятельности вечерних классов ХО ИРТО при Профессиональном обществе рабочих заводов Гартмана в Луганске за 1908-1909 гг. – Харьков, 1909. – 12 с. **12. Отчет** о школе Харьковского отделения при Павловкой копи Алексеевского горнопромышленного общества. – Харьков, 1909. – 8 с. **13. Отчет** Постоянной комиссии по техническому образованию при ХО ИРТО за 1912 г. – Харьков, 1913. – 25 с. **14. Отчет** Постоянной комиссии по техническому образованию при ХО ИРТО за 1913 г. – Харьков, 1914. – 16 с. **15. Очерки** истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в./ Под ред. Э.Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева. – М. : Педагогика, 1991. – 448 с. **16. Савчук В.С.** Екатеринославское отделение Русского технического общества: основные направления и итоги деятельности / В. С. Савчук // Нариси з історії природознавства і техніки. – К. : Наук. думка, 1994. – Вип. 41. – С. 87-101. **17. Труды** XXI Съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в г. Харькове с 25 октября по 13 ноября 1896 г. – Т. I: Отчеты, протоколы, доклады и стенографические отчеты заседаний. – Х., 1897. – С. 197. **18. Устав** вечерних курсов для рабочих при 2-классном училище ХО ИРТО на Голубовском руднике. – Харьков, 1913. – 4 с. **19. Фрадкіна Н. В.** Просвітницька діяльність інтелігенції на Слобожанщині в кінці XIX – початку XX століття як феномен культури: дис. канд. філ. наук: 09.00.12/ Фрадкіна Наталя Володимирівна – Х., 2007. – 182 с.

Надійшла до редколегії 18.10.2012

УДК 377.3 (001)

Харківське відділення Імператорського російського технічного товариства в системі робітничої освіти (1890-ті – 1916 рр.): основні напрями та результати / Н. М. Кушлакова // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Історія науки і техніки. – Х. : НТУ «ХПІ», 2013. – № 10 (984). – С. 81–89. – Бібліогр.: 15 назв.

Исследована просветительская деятельность Харьковского отделения Императорского Русского технического общества (ХО ИРТО). Изучены различные формы работы отделения относительно образования и распространения технических знаний среди рабочих. Установлены основные направления и результаты просветительской деятельности ХО ИРТО и его роль в системе образования рабочих Юга России.

Ключевые слова: образование, средние учебные заведения, техническое образование, школы для рабочих, вечерние курсы

Educational activity of Kharkov Department of the Imperial Russian Technical Society (KD IRTS) is investigated. Various forms of department work concerning formation and distribution of technical knowledge among workers are investigated. The basic directions and results of educational activity of KD IRTS and its role in the education system of workers of the South of Russia are established.

Keywords: education, average educational institutions, technical education, schools for workers, evening rates.